

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 4 (403)

(ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ) 1995

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

400-річчя з часу народження Богдана Хмельницького

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи	3
Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.)	14
Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників	33
Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика	45
Яковлева Т. Г. (<i>Санкт-Петербург</i>). Богдан Хмельницький і рядове козацтво	56
Сисин Франк (<i>Канада, Едмонтон</i>). Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації	67

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Цибульський В. І. (<i>Рівне</i>). Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945 — 1990 рр.)	77
---	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Брехуненко В. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Витоки кримської політики Богдана Хмельницького	87
Харишин М. В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)	92
Яременко В. І. (<i>Хмельницький</i>). Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка	100
Федорук Я. О. (<i>Львів</i>). Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р.	114

Я. О. Федорук (Львів)

Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р.

Історія зв'язків Габсбурзької монархії з країнами Східної Європи у 1654 р. достеменно не вивчена ні українськими, ні російськими, ні польськими дослідниками. Посередницька роль Фердинанда III у відносинах між Польщею і Москвою, його участь у підписанні Віленського миру 1654 р., дипломатичний тиск на Швецію під час вторгнення Карла X в Польщу і заходи по утворенню антипротестантської коаліції католицьких держав — вся ця діяльність австрійського двору у час, який поставив Європу в умови поділу на два антагоністичні табори, затінило впливи габсбурзької політики на українсько-польсько-московські відносини після переходу Богдана Хмельницького під зверхність Олексія Михайловича.

I

Однією з важливих справ, котра втягувала Австрію в конфлікти у Східній Європі 1654 р., була позиція Семигороду і претензії Юрія II Ракоція на зміцнення трансільванських впливів у Речі Посполитій. Австрійсько-трансільванське суперництво й їх інтереси у регіоні викликали тертя у відносинах між Габсбурзькою монархією і Трансільванією. Заходи семигородського князя з метою отримання польської корони нагнітали цю ворожу атмосферу між обома правителями. Зверхність Османської Порти над Ракоціями зовсім не перешкоджала такому напруженню, котре існувало в руслі традиційної антитурецької політики Фердинанда III. Звичайно, перевага Австрії над військовими силами Трансільванії викликала стурбованість семигородського уряду: «... Угорський (князь) має великий страх від цісаря для міст, що взяли перед цим»². Через це для Ракоція було дуже важливо зберегти мир з австрійським домом³.

Не виключено, однак, що Фердинанд III хотів інспірувати війну і спровокувати вторгнення в Трансільванію, залучивши до цього якихось ворогів семигородської політики. Військо Запорозьке могло найкраще підходити для цього з огляду не тільки на події придунайської політики козаків 1650 — 1653 рр., але також і на ворожу до України позицію Ю. Ракоція у кампанії 1653 р.

Молдавія і Волощина перебували на початку 1654 р. у великій невизначеності, передбачаючи дальший розвиток своєї війни з козаками і татарами. Це пов'язувалося з особою старого господаря В. Лупула, котрий після війни 1653 р. опинився у татарського хана. В Туреччині також знали про те, що він не припинить боротьбу за молдавський престол і придунайські країни не можуть бути спокійними у цьому відношенні⁴. Тоді Лупул дійсно розгорнув активну діяльність, щоб Б. Хмельницький та Іслам-Гірей виставили свої війська проти молдавського господаря С. Георгіци. Така політика показує високі дипломатичні здібності В. Лупула. Адже він проводив її в умовах погіршення українсько-татарських відносин і формування польсько-кримського союзу.

Зацікавлення козаків Молдавією у Стамбулі також пов'язували із Т. Хмельницьким і Розандою, донькою Лупула⁵.

В інтересав Австрії було підтримати війну на Балканах, і про це знали в Порті з молдавських та волоських донесень. Фердинанд III для цього використав М. Петрашкевича, родича волоського господаря. Цей претендент на один із престолів придунайських країн був при австрійському дворі з молодих років і служив там стольником⁶, а на початку 1654 р. він перебував у Чигирині і здійснював різні дипломатичні заходи проти С. Георгіци. Про це було відомо султанові. Австрійський резидент у Царгороді О. Ренігер доповідав у Відень: «Агенти з Молдавії і Волощини говорили Панайоті⁷, що Петрашко, який при дворі в. ц. м-ту служив стольником, знаходиться у козаків, і був від цісаря відправлений туди з тою метою, щоб козаків підбурив і очолив проти них...»⁸.

В іншому повідомленні від 6 лютого 1654 р. також від молдавських вістунів, йдеться про якихось австрійських людей, котрі приїхали до Б. Хмельницького, щоб підбурити його проти семигородського князя і польського короля. Про це писав С. Георгіца до трансільванського полковника Я. Кемені: «Прибув наш чоловік, котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цісаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели, чув. Він повідомляє, що німецький цісар прагнув, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансільванії і вторглися б у Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли пробратися до Хмельницького»⁹.

В молдавських джерелах дійсно є свідчення, що після Переяславської ради у січні 1654 р. козацький гетьман разом з московськими військами хотів іти походом на Молдавію, Волощину і Семигород, однак пізніше змінив план, щоб спочатку закінчити війну з польським королем¹⁰. В контексті наведеної реляції С. Георгіца до Я. Кемені виникає запитання, чи міг Хмельницький розраховувати на підтримку Австрії, порушуючи своєю диверсією в придунайських країнах політичну рівновагу цього регіону?

Тут виникає кілька проблем. У першу чергу, неясно: події, описані у цій реляції, відбувалися до чи після приєднання України до Московської держави. Якщо «люди німецького цісаря» мали аудієнцію у гетьмана по дорозі з-під Жванця до Переяслава, тоді, частково, можна пояснити непроінформованість московської делегації В. Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може служити той факт, що молдавський воевода нічого не говорив Я. Кемені про головну подію 1654 р., а саме про підданство гетьмана цареві. Про це С. Георгіца, наприклад, писав до Яна Казимира та С. Потоцького у листах від 14 і 25 лютого¹¹. Крім того, впадає у вічі дивне формулювання потреб австрійського імператора: об'єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А якби Ракоцій рушив зі своїми військами проти козаків, то німецький цісар обіцяє зробити диверсію зі свого боку в семигородській володіння. Тут або щось явно переплутано молдавськими вістунами, або за цими словами приховується якась дипломатична гра Фердинанда III. Про його наміри напасти на володіння Ю. Ракоція говорив семигородський посол у Стамбулі, не виключено, що також на підставі відомостей молдавських інформаторів: М. Петрашкевич, доповідав С. Ренігер про розмову семигородця з турками, був відправлений до козаків Фердинандом III, «... щоб вони атакували Семигород по цей бік, а в. ціс. м-т міг звідти це підтримати війною...»¹². Треба зауважити, що подібні звістки не були одиничними. Те саме зустрічаємо і у звіті С. Іванова, посла царгородського патріарха до Москви: «Треба сподіватися того, що в (австрійського) цісаря з угорським (князем) буде війна на довгий час, тому що цісар давно шукав того, щоб йому з угорським (князем) почати війну»¹³. Але Фердинанд III, звичайно, не потребував такого приводу для вторгнення в Семигород, щоб шукати його в українсько-трансільванських непорозуміннях у Польщі. І, з другого боку, не в інтересах Габсбурзької імперії було підтримувати політичну нестабільність у сусідньому Польському королівстві, провокуючи Військо Запорозьке на нові кампанії.

Наступна справа, котра стосується цього листа С. Георгіца до Я. Кемені і пов'язана з урядовою кризою Речі Посполитої на початку 1654 р., могла б випливати з того, що імператор, імовірно, шукав у козаків підтримку прогабсбурзької партії в польському суспільстві. Писар київського митрополита Сильвестра Косова О. Филонов говорив про неї у Києві московським послам: «... Вся корона польська вибирає собі іншого короля у Варшаві: одні хочуть королівського брата Кароля, інші — угорського Ракоція, а інші хочуть піддатися цареві...»¹⁴. Але майбутні події під час польсько-шведської війни показали дуже виразно, що австрійський імператор не зазіхав на польський престол. Через це гіпотезу про якісь заплутані політичні комбінації Фердинанда III задля того, щоб отримати корону сусіднього королівства у 1654 р., потрібно одразу відкинути. Не беручи до уваги також різні інші не-

певні міркування, можна зробити висновок, що Австрія була зацікавлена у тому, щоб Б. Хмельницький розпочав ще одну війну з придунайськими країнами. Крім безпосередньої користі, котру Габсбургам принесло б послаблення Ракоція, така позиція була на руку й польській політиці. Тому цілком правомірно думати, що ці справи вирішувалися також на користь Яна Казимира, але, напевно, без порозуміння з ним. На такому ґрунті визначалися спільні риси австрійської та польської політики у міжнародних відносинах стосовно українських земель. Витрачаючи військову силу на Молдавію та Семигород, козаки мусили б послабити свою активність проти Польщі.

Найімовірніше, що ніякої спеціальної посольської місії від Фердинанда III до Б. Хмельницького, як, наприклад, на початку 1657 р., у 1653 — 1654 рр. не було. Але через Петрашкевича імператор висловив козакам свої погляди на проблему придунайської політики. Власне, розмови, які чув молдавський вістун від «людей німецького цесаря», і про що він інформував свого господаря, мали б стосуватися цього претендента, котрий, виходить, привіз якісь доручення Габсбургів. Здається, що придунайські плани Богдана Хмельницького після Переяславської ради, що так сильно налякали С. Георгіцу, деякою мірою погоджувалися з позицією австрійського уряду. Більше того, М. Петрашкевича не випадково відпустили саме в Чигирин, де він сподівався знайти підтримку гетьмана. Це була прихована провокація Габсбургів, щоб козацькими руками розпалити новий вогонь в османських провінціях на Дунаї. Самі правителі придунайських країн, як було видно з повідомлення Панайоті для С. Ренігера у Стамбулі, знали про діяльність Фердинанда III у розв'язанні нової війни. Австрійський резидент, однак, це всіляко спростовував перед турецьким диваном. Так, наприклад, С. Ренігер говорив ЗульДФікар-азі, товмачеві при стамбульському дворі, що М. Петрашкевич був відпущений з Відня ще два роки тому і, мовляв, не міг отримати від Фердинанда III ніяких доручень¹⁵. Австрійці також шукали впливу у цій справі на султана Магомеда IV через того ж Панайоті, їхнього агента¹⁶. Як би там не було, але в інструкції семигородському послові до Польщі Г. Гілляні від лютого 1654 р. говорилося, що М. Петрашкевич прибув до козаків «... не так давно...»¹⁷. Це досить розпливчато, щоб робити якісь категоричні висновки, але, принаймні, поряд з вищенаведеною реляцією С. Георгіци до Я. Кемені, дає змогу датувати приїзд молдавського претендента до українського гетьмана кінцем 1653 або початком 1654 р.¹⁸

Зі смертю у квітні М. Басараби, волоського господаря, і обранням на його місце К. Щербана, більш прихильного до Хмельницького, на Волощину можна було розраховувати як на можливого союзника в усій молдавській кампанії. Один семигородець говорив С. Ренігеру у Стамбулі про якийсь порозуміння між новим волоським воєводою і М. Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір посягнути на Семигород¹⁹. Сам К. Щербан листувався з молдавським претендентом²⁰. Ще якісь плани Б. Хмельницький мав у жовтні: посадити М. Петрашкевича на молдавське господарство замість С. Георгіци, а старого В. Лупула — в Семигород²¹. Молдавський воєвода перехопив листи від М. Петрашкевича до своєї матері з цими відомостями²². Треба сказати, що зазначені плани були зовсім нереальними хоча б тому, що В. Лупул тоді перебував в ув'язненні у Стамбулі, куди його відправив татарський хан Іслам-Гірей на вимогу султана наприкінці травня — на початку червня 1654 р.²³ З другого боку, коли австрійський двір дійсно розробляв якісь плани придунайських перспектив для свого претендента, то цесар мав враховувати впливи на регіон не тільки Б. Хмельницького, але й В. Лупула. Тим більше, що зв'язки останнього з імператором мали вже передісторію, наприклад, від початку 1653 р., правда, тоді справа стосувалася трансільванського князя²⁴. С. Георгіца писав до польського гетьмана С. Потоцького, що ці комбінації робляться «... за поводом Василя господаря»²⁵, чий син з кількома тисячами козаків і орди хотів напасти на Молдавію на день св. Юрія руського, себто на 3 або 4 травня за н. с.²⁶ До цього слід додати плани у червні одруження М. Петрашкевича спочатку з Розандою Лу-

пулівною, вдовою Т. Хмельницького²⁷, а восени — вже з донькою Б. Хмельницького²⁸.

Отже, є підстави стверджувати, що до розроблення планів молдавської війни на початку 1654 р. була залучена політика багатьох європейських країн. А оскільки австрійський двір доводив перед султаном свою непричетність до цього, можна зробити висновок, що Фердинанд III не намагався вплинути на татарського хана, а залишав зв'язки з ханом Іслам-Гіреєм на розгляд української дипломатії.

Після Переяславської ради і для Москви, і для Польщі Австрія могла залишатися потенційним союзником, за що й почалася політична боротьба. Від Олексія Михайловича було направлено посольство І. Баклановського з оголошенням причин, котрі спонукали царя розв'язати війну проти Яна Казимира²⁹. Коронний уряд через своїх агентів був проінформований про цю місію вже тоді, коли І. Баклановський вирушив з Москви. До нашого часу дійшла інструкція польському послові до Австрії, котра передає багато важливих моментів, пов'язаних з механізмом протидії польської дипломатії московській³⁰. Інструкція не має дати і не називає імені особи, для якої готувався цей документ. На заголовку архівної справи рукопис титулується як уривок якогось дипломатичного акту Польської держави до римського імператора про політичні справи з Московією і татарами. Але зі змісту чітко видно, що це посольська інструкція, яка писалася у час між захопленням російськими військами Полоцька і завершенням роботи польського сейму, що почався 9 червня, тобто, між 9 і 22 липня (н. с.) 1654 р.³¹. Тут варто навести найголовніші справи польсько-московських відносин в інтерпретації Яна Казимира: «Через нещастя і велике розорення нашого королівства і, крім того, крайню небезпеку, виявилось, що сейм, котрий ми привели в місяці лютому і в березні, ... нічого не вирішив про організацію оборони і оплату для війська. В силу цього інший наступний сейм ми скликали на місяць червень, на якому добре потурбувалися і порадилися про захист від наших ворогів, бо московське військо вже вторгнулося у наші литовські провінції, обложило Смоленську фортецю і завоювало Полоцьк. І перед тим, як ми закінчимо сейм, війська, які переписані згідно з постановами сеймів, не можуть так швидко вирушити, щоб стримати ворога, який, захопивши багато місць і оволодівши кращою частиною Литви, беззаконно вторгся у Литву... І якщо у жовтні, як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту...

[Посол] скаже потім святому цісарському маєстатові, що дотепер від козаків, які, здається, хочуть лише боронитися у своїх місцях, ніщо не було порушено³². ... Також він розкаже після цього про пригнічений стан нашої Корони [...], щоб цісарський маєстат міг зрозуміти хід справ у нашому королівстві проти таких могутніх ворогів.

І поскільки нам відомо, що цар Московії відправив своїх послів до цісарського маєстату, щоб представити причини, ніби він правом...³³ оголосив нам війну, а понад це, — щоб просити цісарський маєстат не дати нам допомогу проти Москви. Нехай посол добивається нашим іменем від цісарського маєстату, щоб після того, як прийдуть³⁴ [повірені], а [московський посол] принесе якісь причини цього маніфесту своєї неширої і безпечної дружби, так себе з ними хотів би поставити перед цісарським маєстатом, щоб вони помітили цісарському маєстатові, що ця неширисть московитів є неприємною³⁵, а ця безправна війна щоб була осуджена цісарським маєстатом. І нарешті, щоб вони сформули таку опінію, що цісарський маєстат задля спільної користі не залишив нас проти них без допомоги, поскільки небезпека нашого королівства досягне провінцій цісарського маєстату, сусідів нашої Корони, якби нічого нам не змогло вийти на благо. А [у випадку допомоги] це не послабить провінції цісарського маєстату, як рівно ж — і німецькі.

[...] Буде старатися [посол], щоб це подати також від нашого імені з князем Аузбергом, порадам якого, як ми зрозуміли, цісарський маєстат віддає

багато належного. Якщо [посол] зрозуміє, що це буде підтримано³⁶ іншими міністрами цісарського маєстату, то він мав би слідувати згідно з нашим бажанням і порадами цього ж [Аузберга]". Потім іде пояснення тих причин, якими нібито московські послы мали виправдовувати у Відні своє вторгнення у Польщу. Янові Казимирові про ці причини було відомо з листів Олексія Михайловича, писаних до князя Курляндії та електора Бранденбургії: перша — про відому справу з польськими помилками в царських титулах, друга — про конспірації поляків з татарами проти Московської держави³⁷.

Як видно з цього офіційного повідомлення уряду Речі Посполитої до Фердинанда III про початок московської війни з Польщею, московський посол мав добиватися нейтралітету від імператора³⁸, і Олексій Михайлович міг передбачати збройну допомогу Австрії для коронного війська Яна Казимира. Є також згадка, що І. Баклановський повинен був розвідати у Відні, чи позиція Франції не є ворожою до Росії³⁹. З іншого боку, король плекав великі надії, що цісар відправить армію на захист Речі Посполитої. Посол мав показати вигоди з усієї справи для інтересів австрійської політики — прийом, котрий дуже часто використовувався у польській дипломатії.

Про таке перше у 1654 р. посольство короля до Фердинанда III згадує сучасний хроніст Й. Шледер у «Театрі Європи»: «Тим часом, про це (про московського посла — Я. Ф.) теперішньому цісареві був виконаний комунікат польським послом, який незабаром після цього був відправлений з великим поспіхом на вимогу його короля»⁴⁰.

Інше свідчення маємо від московського розвідника І. Єлагіна, направленого в Микулинську волость. 14 (24) липня 1654 р. він розповідав, що зустрів якогось старця, і той йому говорив про цілу низку послів Яна Казимира: «А як він, старець, був нині в Любавичах в маєтності Статкеєвича, то йому урядник Хмусович говорив: король польський писав до цісаря [римського], і до датського, і до англійського, і до французького королів, і до турецького царя, що государ цар і великий князь Олексій Михайлович (тит.) іде на нього, короля, і щоб вони йому дали допомогу...»⁴¹.

На особливу увагу заслуговують відомості про спроби поляків шукати впливу на імператора серед його найближчого оточення в австрійському уряді (при цьому, звичайно, доводилося посипати золотими монетами). Згаданий, наприклад, граф Й.-В. фон Аузберг був першим австрійським міністром і брав участь у багатьох дипломатичних акціях Габсбургів протягом правління Фердинанда III та Леопольда I⁴². Він був присутній на прийомах іноземних послів у Відні, зокрема московського⁴³. Виходить, що Аузберг відіграв чималу роль у здійсненні східноєвропейської політики Австрії, зокрема тієї, що стосувалася австрійсько-московських відносин. Під цим кутом зору стає зрозумілим, чому дипломатія Яна Казимира апелювала саме до згаданого міністра, шукаючи свої інтереси у зв'язках австрійського двору з Олексієм Михайловичем. Іншою фігурою, на яку могли розраховувати поляки, був представник польського шляхетського роду Лещинських у віденському дворі⁴⁴.

Але всі ці зусилля були марними. Німецький цісар, хоч і співчував польській справі, але реально нічого не робив, щоб рятувати Річ Посполиту від її ворогів. Імператор повідомив І. Баклановському, що міг би взяти на себе функції посередника для укладення миру між Москвою та Польщею і був готовий вислати послів до Олексія Михайловича⁴⁵.

З іншого боку, від Фердинанда III до Варшави наприкінці липня прибула окрема місія, котра, між іншим, привезла звістку про смерть наслідника престолу Фердинанда IV⁴⁶. В результаті такого вияву прихильності Габсбургів з'явилася інструкція, ймовірно після повернення вищезгаданого Й. Шледером гінця, для ще одного посла до Австрії О. Денгофа від 29 серпня 1654 р., в якій Ян Казимир повідомляв про хід укладання польсько-татарського союзу і про готовність нового хана після смерті Іслам-Гірея укласти лігу з Польською державою⁴⁷. Проте головним завданням для короля було добитися військової допомоги від цісаря. Ще восени 1654 р. у польсько-

му суспільстві сподівалися на це⁴⁸. О. Денгоф прибув до Відня 2 листопада і застав ще там І. Баклановського, який тільки 9 числа мав останню аудієнцію у цесаря і наступного дня був відпущений до Москви⁴⁹. Його спеціально затримали до приїзду польського посла⁵⁰.

Татарський хан також восени відправив до Фердинанда III своїх послів з повідомленням про укладання ліги з Яном Казимиром і закликом підтримати антимосковську політику: «... Якщо від короля прибуде до вас посол із жаданням війська і допомоги, то допоможіть йому, давши військо»⁵¹.

Отже, з розвитку польсько-австрійських відносин видно, що Ян Казимир покладав надії на підтримку своєї політики урядом Фердинанда III, використовуючи при цьому впливових осіб при дворі Габсбургів. Крім того, Польща не тільки сподівалася на дипломатичну підтримку Австрії, але й на військову допомогу у московській війні 1654 р.

¹ Із спеціальних праць можна згадати лише статтю З. Вуйцика: *W o j s i k Z. Stosunki polsko — austriackie w drugiej polowie XVII wieku // Slaski kwartalnik historyczny. Sobotka. — 1983. — R. XXXVIII. № 1. — S. 487 — 503.* — Але у ній історик нічого не говорить про відносини Фердинанда III і Яна Казимира у 1654 р. Дещо є у розвідках Л. В. Заборовського: *Заборовський Л. В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургией и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 гг.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 301 — 321; Він же. Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 248 — 264. У праці Л. Е. Семенової зачіпаються лише проблеми 80-х рр. XVII ст.: Семенова Л. Е. Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186 — 190.*

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 377 (Грек І. Остаф'їв до І. Милославського, 6 (16) березня 1654 р.) (далі — АЮЗР).

³ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — Док. 342. (Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.) (далі — Жерела).

⁴ Там же. — Док. 327 (С. Ренігер передає відомість для Фердинанда III від Гасан-аги, 10 грудня 1653 р., Царгород).

⁵ Там же.

⁶ Там же. — Док. 389.

⁷ Товмач на султанському дворі, агент Фердинанда III.

⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 336 (27 січня 1654 р., Царгород).

⁹ Там же. — Док. 339: «Is (молдавський посол) hoc asserit, quod Caesar Germanorum ista legatione hoc agat, ut Cosaci cum Tartaris contra Transylvanos arma capiant et in Poloniam irrumpant».

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773, прим. 1.

¹¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, ф. Архів коронний варшавський, відділ Молдавський і Волоський, карт. 43, спр. 27, 28 (далі ГАДА); Жерела. — Т. XII, док. 340, 344. У новішому румунському виданні І. Корфуса джерела, видані М. Кордубою, фактично, продубльовані: *C o r f u s I. Documente privitoare la istoria Romaniei culese din archivele (Secolul al XVII —lea). — Bucuresti, 1983. — Dok. 141, 142.*

¹² Жерела. — Т. XII, док. 393 (С. Ренігер до Фердинанда III, 5 липня 1654 р., Царгород).

¹³ Російський державний архів давніх актів у Москві, ф. 52: *Сношения России с Грецией, оп. 1. — Столпці 1654 р., спр. 14, арк. 9 (далі — РДАДА).*

¹⁴ АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 259 (розмова відбулася 19 (29) січня 1654 р.).

¹⁵ Жерела. — Т. XII, док. 394.

¹⁶ Там же, док. 336.

¹⁷ Там же, док. 341.

¹⁸ У Л. В. Заборовського див. помилкову згадку про спроби австрійців використати М. Петрашкевича у приднуайській політиці восени 1652 — на початку 1653 рр.: *Заборовський Л. В. Канун и начало русско-польской войны... — С. 260, прим. 23.*

¹⁹ Жерела. — Т. XII, док. 389 (С. Ренігер з Царгорода, 25 червня 1654 р.)

²⁰ Грушевський М. Назв. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 923.

²¹ Жерела. — Т. XII, док. 403 (С. Георгіца до С. Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

²² Там же.

²³ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського Інститут рукопису. — Од. зб. II, 15425 — 15487, арк. 42 (статейний список Хатунського і Фом'їна, російських послів у Крим. Відомість від 28 травня (7 червня) 1654 р.).

²⁴ Заборовський Л. В. Канун и начало русско-польской войны... — С. 250.

²⁵ Жерела. — Т. XII, док. 366 (С. Георгіца до С. Потоцького, 9 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit. — Dok. 152.*

²⁶ Жерела. — Т. XII, док. 370 (С. Георгіца до С. Потоцького, 24 квітня 1654 р.); *Corfus I. Op. cit. — Dok. 156.*

²⁷ Там же, док. 389.

²⁸ Там же, док. 403. У недавніх дослідженнях Я. Дашкевич висловив сумнів щодо планів одруження М. Петрашкевича з Розандою — С. Ренігер, не маючи правдивої інформації, передав Фердинандові III неправильну реляцію: замість Розанди нареченою мала бути донька Б. Хмельницького. Але одне другому не суперечить, бо плани гетьмана одружити М. Петрашкевича зі своєю донькою або з молодшою Лупулівною в часовому проміжку розходяться майже у півроку: Д а ш к е в и ч Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 85, пр. 16.

²⁹ С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — М., 1990. — Кн. V. — Т. X. — С. 594 — 595; П о р ш н е в Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. — М., 1970. — С. 261.

³⁰ ГАДА у Варшаві, ф. Архів коронний варшавський. — Відділ Цісарський, карт. 25, спр. 14, арк. 3 — 8.

³¹ Про захоплення Полоцька близько 29 червня 1654 р. ст. ст. див: С о л о в ь е в С. М. Назв. пр. — Т. X. — С. 603; про закінчення роботи сейму — Т е м б е р с к і S. Annales 1647 — 1656 // Scriptores rerum Polonicarum. — Kraków, 1897. — Vol. XVI. — P. 295.

³² Це слово розшифроване приблизно.

³³ Далі одне слово нерозбірливе.

³⁴ Тут виразно третя особа множини — *venerint*. Мало б здаватися, ніби мова йде про московських послів, що впливає з попереднього речення. Але це зовсім не вписується у загальний контекст. Думаю, що тут говориться про якихось повірених польського короля при австрійському дворі, котрі мали б допомагати послові Яна Казимира своїми впливами на імператора. Після «*venerint*» написано «*eis*», «*intelligent*», а потім «*concipliant*». Крім цього, нижче згадується конкретна особа одного з цих повірених. Середньовічні латинські тексти взагалі дуже часто містять багато особових закінчень дієслів, замість означення осіб.

³⁵ «... ut intelligent Caes [arcae] M [aies] t [a] ti hanc M[osch]o rum perfidiam valde displicere...»

³⁶ Слово розшифроване за змістом.

³⁷ Про московське посольство до курфюрста (Ф. Порошин) і до Курляндії (І. Старий) див.: Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны... — С. 312.

³⁸ Про це див. також у Г. Санина: С а н и н Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. — М., 1987. — С. 38.

³⁹ G r ö n e b a u m F. Frankreich in Ost — und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648 — 1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — S. 135 (Anmerk. 31).

⁴⁰ Theatrum Europaeum / Besch. V. J. — G. Schlederus. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — S. 576. Про польського посла, котрий з'явився у Відні у листопаді, автор пише: «... noch ein anderer Polnischer Abgesandter...» (Там же). Мова про Олександра Денгофа, див. нижче.

⁴¹ РДАДА, ф. 210: Розрядний приказ. Стовпці Сівського столу, од зб. 274, арк. 22.

⁴² Z a h n J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovcier Frieden. — Wien, 1869. — S. 57 (Graf Johan Weikart von Auersperg).

⁴³ P r i b r a m A. F. Österreichische Vermittlungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654 — 1660 // Archiv für (Kunde) österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 422 — 423.

⁴⁴ Жерела. — Т. XII, док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 26 лютого 1654 р.)

⁴⁵ С о л о в ь е в С. М. Назв. пр. — Т. X. — С. 595.

⁴⁶ Т е м б е р с к і S. Op. cit. — Т. 285. У Темберського цей запис поміщений під датою між 21 і 22 липня 1654 р. Фердинанд IV помер 9 липня: Carolo Andrian R. P. Epochae Hapsburdo-Austrjacaе. [...] — S. I, 1730. — P. 338.

⁴⁷ Жерела. — Т. XII, док. 400.

⁴⁸ АЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 648 (новини з Риги від польського капітана).

⁴⁹ Theatrum Europaeum. — Т. VII. — S. 576.

⁵⁰ З а б о р о в с к и й Л. В. Начало русско-польской войны... — С. 318. Там же детальний опис цієї місії від Олексія Михайловича на основі російських документів. Австрійські матеріали опрацьовані у статті А. Прибрама: P r i b r a m A. F. Op. cit. — S. 422, також публікація джерел в додатку. Згадку про московське посольство до Відня див.: Rudawski W. Historia Polski od smierci Władysława IV az do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. I. — S. 254. Розповідь австрійського резидента у Польщі, датована 24 листопада 1654 р. про прийом І. Баклановського: Жерела. — Т. XII, док. 407.

⁵¹ S o j s a l Z. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 30. У коментарі упорядника документ датується 1656 р. Але це хибно, бо аналогічне прохання від кримського хана до шведів, про котре також згадується у листі, показує, що цей документ був писаний ще перед шведським «потопом» 1655 р. Про татарське посольство до Стокгольма у травні 1655 р. див.: P u f e n d o r f S. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis. — Norimbergae, 1696. — P. 59. Листи від хана Магомет-Гірея IV, калги Гази-Гірея і Тимур-аги до Карла X датовані 11 листопада 1654 р.: Türkische, Tatarische und Persische Urkunden in Swedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. v. K. V. Zettersteen. — Uppsala, 1945. — S. 89 — 90. — Dok. 153 — 155; G e i j e r A., L a m m C. J. Orientalische Briefumschläge in Swedischen Besitz. — Stockholm, 1944. — S. 24, 25, 36. Тоді ж, ймовірно, в листопаді 1654 р. могло бути відправлене татарське посольство до Фердинанда III.